

PROGRAMY PSANÉ DO ŠUPLÍKU? PROMÝŠLENÍ REFORMY ČESKOSLOVENSKÝCH VYSOKÝCH ŠKOL ZA DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY*

JAKUB JAREŠ

PROGRAMMES WRITTEN TO BE SHELVED? THINKING ABOUT A REFORM OF CZECHOSLOVAK UNIVERSITIES DURING THE SECOND WORLD WAR

During the Second World War, a number of programme documents which included or were exclusively focused on proposals regarding a reform of the Czechoslovak system of higher education were written both in the Protectorate of Bohemia and Moravia and in exile. This contribution treats the most relevant of them: describing each in turn and then comparing them. In particular, the author analyses the programmes produced by the London government, programme points of the Social Democratic Party in exile, programme of the home resistance group *Za svobodu* (For Freedom), outlines of reform proposals elaborated by students both in the Protectorate and in exile, and last but not least proposals authored by Professors Miloslav Valouch and Zdeněk Nejedlý. The aim of this contribution is to demonstrate that even during the WWII, ideas and notions which were discussed later, in 1945–1948, were gradually taking shape, and some elements of these proposals even found their way into a later Communist reform of higher education.

Keywords: Institutes of higher education – reform – Second World War – Protectorate Bohemia and Moravia – Nazism – exile government – Central Headquarters of Domestic Resistance – *Předvoj* – social democracy – Central Union of Czechoslovak Students

S uzavřením vysokých škol v listopadu 1939 utichá historiografické vyprávění o dějinách českého vzdělávání a vědy. Z přednáškových sálů, výzkumných laboratoří, knihoven či kaváren se přesouváme na ruzyňské a pankrácké popraviště, do koncentračních a vyhlazovacích táborů, na bojiště druhé světové války, případně na schůze protektorátní nebo exilové vlády. Univerzitní dějiny jsou tak vystřídány dějinami politickými. Je to pochopitelné, protože desítky vysokoškolských učitelů byly popraveny, celá řada dalších byla zavražděna v plynových komorách kvůli svému původu, stovky studentů odešly bojovat do československé armády v zahraničí a tisíce jich okusily poměry v koncentračních táborech. Přes to všechno ale česká vědecká práce pokračovala i během války, a není proto důvod, aby se dějiny univerzity vynořily opět až v květnu 1945 v souvislosti se sčítáním materiálních škod a lidských obětí.

* Tato studie vznikla v rámci grantového projektu *Univerzita Karlova a Československá akademie věd. Institute vědy a vysokoškolské vzdělanosti v proměnách politiky a společnosti v letech 1945–1968* (GA ČR, reg. č. 13-09541S).

Bohužel ale jde o téma jen minimálně prozkoumané. V druhé polovině devadesátých let sice vznikl sborník o vědě za druhé světové války¹ doplněný později o další podobný svazek věnovaný víceméně Německé univerzitě v Praze,² ale kromě úvodních textů Antonína Kostlána v obou knihách nenacházíme žádný pokus o alespoň předběžné shrnutí dané problematiky.

Je tak možné vyjít pouze z partikulárních studií, které lze postavit vedle sebe. Tyto střípky ukazují, že vědecká práce byla v protektorátu nadále možná, byť s omezeními nejrůznější povahy. Profesori byli posláni na tzv. dovolenou s čekatelným, tedy prakticky do penze, což ale mnohým umožnilo pokračovat v jejich výzkumech. Nešlo jen o psaní do šuplíku, práce byly také vydávány.

Jako příklad pars pro toto lze uvést lingvistu Bohuslava Havránka, v roce 1939 zvoleného děkanem brněnské filozofické fakulty a zároveň budoucího komunistického děkana pražské filozofické fakulty. V letech 1939–1945 vydal přes sedmdesát různých textů³ a zároveň se ve svém bytě pravidelně stýkal se svými bývalými studenty, které kromě jiného vedl při přípravě bibliografického soupisu prací Arne Nováka (v roce 1941 jej pak vydal Pražský lingvistický kroužek).⁴ Odraz Havránkova vědeckého života během protektorátu nacházíme také v jeho korespondenci s Janem Mukařovským. Až do září 1939 v ní řeší vědecký „bussines as usual“, poté následuje v jejich korespondenci mezera a další dopis si posílají v únoru 1940. Jan Mukařovský v něm opět řeší, kam poslat který článek a kdo se hodí pro určitý vědecký úkol. V dalších dopisech se pak jedná o stále tatáž témata: vědecká politika, kolektivní postup v rámci Pražského lingvistického kroužku, budoucí obsazování akademických pozic a rozvahy nad umístěním článků v časopisech.⁵

V protektorátu bez přerušení fungovaly knihovny, muzea, galerie a nejrůznější profesní organizace, které poskytovaly institucionální základ pro vědeckou činnost.⁶ Vydavatelská činnost České akademie věd a umění obsáhla v letech 1939–1945 celkem 311 publikací,⁷ souhrnná knižní produkce v protektorátu, především beletrie, ale i vědecké literatury, dosahovala miliónů vydaných výtisků. Mimořádně prosperoval během války aplikovaný výzkum, provozovaný v soukromých organizacích jako byl Výzkumný ústav chemický ve Zlíně, kde počet pracovníků stoupl z 80 na 400 osob, mezi nimiž se objevila i budoucí československá vědecká hvězda Otto Wichterle.⁸ V jiném soukromém podniku, ve Výzkumné

¹ Hana BARVIKOVÁ (ed.), *Věda v českých zemích za druhé světové války. Sborník z konference (Praha, 18.–19. listopadu 1997)*, Praha 1998.

² Antonín KOSTLÁN (Hg.), *Wissenschaft in den böhmischen Ländern 1939–1945*, Praha 2004.

³ Milena TYLOVÁ, *Bibliografický soupis publikovaných prací akademika Bohuslava Havránka*, in: Alena Macurová (ed.), *Sborník k počtě stého výročí narození akademika Bohuslava Havránka*, Praha 1990, s. 309–258.

⁴ Josef VACHEK, *Havránkova děkanská léta v Brně (1938–1945)*, in: Alena Macurová (ed.), *Sborník k počtě stého výročí narození akademika Bohuslava Havránka*, s. 279–282.

⁵ Viz Marie HAVRÁNKOVÁ (ed.), *Pražský lingvistický kroužek v korespondenci. Bohuslav Havránek, Vilém Mathesius, Roman Jakobson, Jan Mukařovský, Bohumil Trnka, Miloš Weingart. Korespondence z let 1923–1974*, Praha 2008.

⁶ Viz k tématu a rovněž ke srovnání situace v protektorátu a v generálním gouvěrnementu John CONNELLY, *Zotročená univerzita. Sovětzace vysokého školství ve východním Německu, v českých zemích a v Polsku v letech 1945–1956*, Praha 2008, s. 153–154.

⁷ Martin MARTINOVSKÝ, *Česká akademie věd a umění v době nacistické okupace českých zemí 1939–1945*, in: Hana BARVIKOVÁ (ed.), *Věda v českých zemích za druhé světové války*, s. 49.

⁸ Antonín KOSTLÁN – Jan JANKO – Ladislav NIKLIČEK, *Struktura vědecké organizace v období první československé republiky*, in: Alena Míšková – Martin Franc – Antonín Kostlán (edd.), *Bohemia Docta. K historickým kořenům vědy v českých zemích*, Praha 2010, s. 280.

laboratoři Fragnerovy továrny v Dolních Měcholupech, se během války podařilo izolovat první penicilin připravený přímo na evropském kontinentu.⁹ V této laboratoři pro změnu pracovala další slavná vědecká i politická osobnost – Ivan Málek, jeden z průkopníků výzkumu antibiotik u nás a zároveň jeden z autorů komunistické politiky, který se později podílel například na vzniku Československé akademie věd.¹⁰ Tento tentativní přehled je však pouze vyznačením malých kót na dosud neprobádaném území, jehož podrobnější průzkum ale není cílem této studie.

Chtěl jsem jím pouze – před vstupem do vlastního tématu – podpořit úvodní poznámku o tom, že přes veškerou perzekuci a uzavření vysokých škol neznamenal válka konec vědecké práce a vědeckých diskusí. A už vůbec neznamenal konec přemýšlení o tom, v jakém stavu se vysokoškolské vzdělávání a věda v českých zemích nacházejí. Právě naopak, vynucený přerыв v činnosti vysokých škol byl impulzem pro rekapitulaci a zároveň pro plánování jejich budoucnosti.

V následujícím textu se budu zabývat šesti z mého pohledu nejdůležitějšími programatickými texty, které mezi lety 1939–1945 v protektorátu i v exilu vznikly. Půjde o *Sborník návrhů a doporučení pro reformu vzdělávání* vypracovaný exilovou vládou v Londýně, programové teze sociální demokracie, vzniklé tamtéž, komplexní program domácího odboje nazvaný *Za svobodu*, programové črty studentské odbojové skupiny Předvoj, obsáhlý návrh profesora ČVUT Miloslava Valoucha, pozdějšího hybatele komunistické reformy vysokých škol, a nakonec o školskou a kulturní kapitolu Košického vládního programu, kterou v Moskvě sepsal Zdeněk Nejedlý.

Bude mě zajímat, v čem jsou si tyto texty, které vznikly každý za jiných okolností, s jiným účelem a s trochu jiným publikem, obsahově podobné a v čem se naopak liší. Všech šest textů se vyznačuje nápadnou levicovostí; budu se proto také ptát, zda existovala k socialistickým konceptům relevantní alternativa? Alespoň základně se pokusím zmíněné texty zařadit do dobového mezinárodního kontextu a ukázat podobnost českých reformních konceptů myšlenkám, které byly ve stejné době živé v zahraničí. A nakonec mě bude zajímat, jaký měly probírané texty vliv?

Otázku jak lze reformovat školství řešila ve čtyřicátých letech dvacátého století celá řada národů, nejen Čechoslováci. Poučení z prvního světového konfliktu a hlavně z následného neúspěšného pokusu o mír, stabilitu a prosperitu vedlo již od počátku druhé světové války k důslednému promyšlení plánů na poválečné uspořádání a na rekonstrukci válkou poznamenaných území – těch zničených hmotně, ale i těch zdevastovaných a poškozených duchovně. A školství bylo jednou z oblastí, o jejíž budoucnosti se přemýšlelo a diskutovalo vůbec nejvíce, a to hned z několika úhlů pohledu a ve všech stupních vzdělávací soustavy.¹¹

⁹ Tamtéž.

¹⁰ K němu viz Martin FRANC, *Ivan Málek a vědní politika 1952–1989, aneb Jediný opravdový komunistka?*, Praha 2010.

¹¹ K mezinárodnímu kontextu viz Walter RÜEGG (Hg.), *Geschichte der Universität in Europa*, Band 4. Vom Zweiten Weltkrieg bis zum Ende des zwanzigsten Jahrhunderts, München 2010; Philip G. ALTBACH (ed.), *International higher education. An encyclopedia*, New York 1991; Michael GRÜTTNER – Rüdiger HACHTMANN – Konrad H. JARAUSCH – Jürgen JOHN – Matthias MIDDELL (Hgg.), *Gebrochene Wissenschaftskulturen: Universität und Politik im 20. Jahrhundert*, Göttingen 2010; Joseph A. SOARES, *The Decline of Privilege. The Modernization of Oxford University*, Stanford 1999; Rüdiger vom BRUCH – Heinz-Elmar TENORTH (Hgg.), *Geschichte der Universität unter den Linden. 1810–2010*, Berlin 2012; Barbara WOLBRING, *Trümmerfeld der bürgerlichen Welt. Universität in den gesellschaftlichen Reformdiskursen der westlichen Besatzungszonen (1945–1949)*, Göttingen 2014.

Ve Spojených státech amerických a ve Velké Británii se reforma školství a vzdělávání stala prioritou již krátce po vypuknutí války. V Londýně vznikl v listopadu 1940 výbor pro poválečnou vzdělávací obnovu, ve Spojených státech došlo k podobnému opatření na začátku roku 1942.¹² V obou těchto státech byly plány také vůbec nejdřív přetaveny do konkrétních legislativních opatření. Britský parlament v roce 1944, ještě před vyložením v Normandii, přijal školský zákon (Education Act známý také jako Butler Act podle ministra školství Richarda Austena Butlera), který se stal základem pro jednotné středoškolské vzdělávání.¹³

Jen o pár týdnů později schválil americký kongres Zákon o kompenzacích pro veterány známý také jako G. I. Bill of Rights (G. I. je zkratka označující příslušníky americké armády), který garantoval možnost vzdělávání pro všechny vojáky navrátilší se z války, a je proto považován za hlavní podnět pro rozvoj masového vysokoškolského vzdělávání v USA.

Na poválečnou reformu školství se připravovalo také francouzské odbojové hnutí (Résistance), z něhož vzešel po válce dokončený reformní plán psychologů Paula Langevina a Henri Wallona. V jeho centru stál opět důraz na dostupnost vzdělávání. Reforma školství v jejich pojetí měla „být ztělesněna v našich institucích jako právo mladých lidí na plný osobní rozvoj. Reforma musí sloužit zajištění a ochraně práva všech dětí a dospívajících na vzdělání.“¹⁴

Stejně akcenty ještě důkladněji rozvinul oxfordský profesor Eric Robertson Dodds, který se zapojil do plánování poválečné budoucnosti v Královském institutu pro mezinárodní otázky, kde měl na starosti budoucnost německých univerzit. Po válce pak jako prezident Asociace univerzitních učitelů vedl delegaci britských akademiků, která hodnotila situaci přímo v Německu a sepsala pro potřeby britské okupační správy reformní doporučení.¹⁵

Pro labouristicky smýšlejícího Doddse, jehož myšlenky byly velmi vlivné i v samotné Británii, spočívala naděje pro mírovou budoucnost Evropy ve vizi sociálně spravedlivé společnosti: „Jsme zavázáni, aby po této válce jak v naší zemi, tak kdekoli jinde, kde budeme mít vliv, již nevznikly žádné nesplněné přísliby: vzdělání nesmí být záležitostí třídních, ekonomických nebo stranických výsad, ale musí být svobodně dostupné všem, kdo z něj mohou profitovat,“ napsal Dodds během války.¹⁶ V tomto smyslu pak vydával i konkrétní politická doporučení.

Právě otázka dostupnosti studia se ocitla v centru reformních úvah ve všech spojeneckých zemích. Demokratizace vysokého školství, jeho zpřístupnění co největšímu počtu obyvatel, měla zajistit vyšší sociální soudržnost společnosti a stát se tak podkladem pro demokratický rozvoj. Kromě toho válečná mobilizace ukázala, jak důležitá je schopnost vzdělávacího systému dodávat dostatek kompetentních absolventů a v případě potřeby je

¹² Guy NEAVE, *War and Educational Reconstruction in Belgium, France and the Netherlands, 1940–1947*, in: Roy Lowe (ed.), *Education and the Second World War: Studies in schooling and social change*, Washington D.C. 1992, s. 86.

¹³ Tamtéž, s. 87.

¹⁴ Z návrhu reformy vzdělávacího systému Paula Langevina a Henri Wallona z roku 1946, citováno dle Héléne GRATIOT-ALPHANDÉRY, *Henri Wallon*, in: *Prospects: the Quarterly Review of Comparative Education* 26/3–4, 1994, s. 787–800.

¹⁵ David G. PHILLIPS, *War-Time Planning for the „Re-education“ of Germany: Professor E. R. Dodds and the German Universities*, in: *Oxford Review of Education* 12/2, 1986.

¹⁶ Viz David G. PHILLIPS, *The British and University Reform Policy in Germany 1945–1949. A Study with Particular Reference to the Gutachten zur Hochschulreform of 1948*, disertace, Univerzita v Oxfordu, 1983, s. 40.

rychle a úspěšně přeškolit. A především válečná zkušenost svědčila o tom, jak významná je schopnost vzdělání a vědy vytvářet nové znalosti a inovace, tolik potřebné pro vítězství. To vše vedlo k jednoznačnému a široce sdílenému závěru, že brány univerzit a technik je třeba co nejvíce otevřít. Specificky pro případ Německa, ale také pro jím okupované evropské země pak byla diskutována otázka tzv. reedukace. Občané postižených států, kteří si prošli mnohaletou totalitní „nákazou“, měli být z pohledu Spojenců „vyléčení“ demokratickou převýchovou.

Londýnský sborník nápadů

Reformní a rekonstrukční plány připravovaly za britské podpory také exilové vlády okupovaných národů, které se usídlily v Londýně. V listopadu 1942 zde byla z iniciativy ministra školství Butlera ustavena Konference spojeneckých ministrů školství (Conference of Allied Ministers of Education), jejímž cílem bylo podporovat a koordinovat tvorbu poválečných školských politik zúčastněných zemí.¹⁷ Zpočátku se konference věnovala hlavně plánování materiální obnovy školských a kulturních zařízení po válce, později se pod americkým vlivem stále intenzivněji zabývala také reedukací.¹⁸ Jejím vůbec nejtrvalejším výsledkem je založení organizace UNESCO, k jehož vzniku dala podnět.¹⁹ Práce konference se odehrávala jednak v plenárních zasedáních, jednak v řadě komisí a subkomisí, zaměřených na dílčí problémy.²⁰

Československo se konference účastnilo od samého počátku. Exilovou vládu zastupoval ministr vnitra Juraj Slávik, do jehož kompetence školství spadalo. S touto institucionální podporou a s pomocí sdíleného know-how tak československá vláda mohla pracovat na reformním programu svého školství. Mluvit o programu je však trochu nadnesené. Výsledný text, který připravilo Studijní oddělení pro věci školské a osvětové při ministerstvu vnitra,²¹ je totiž spíše souborem různorodých poznámek a přípravných materiálů ke školství, kultuře a osvětě, shrnutých do jednoho svazku a vydaných tiskem v říjnu 1944 jako *Sborník návrhů a doporučení*.²² Není přitom jasné, nakolik je který materiál (a to včetně textů přejatých a přeložených z cizích jazyků) publikován spíše jako podklad a nakolik jej autoři, potažmo exilová vláda, opravdu pokládali za své myšlenkové a hodnotové východisko.

Celý svazek uvozuji *Všeobecné zásady pro obnovu výchovy a osvěty*, které jsou převzaty z obsáhlejšího memoranda vytvořeného v roce 1941 ve Spojených státech amerických.²³ Hlavním inspirátorem a spoluautorem textu byl univerzitní profesor William Heard Kilpa-

¹⁷ Státy zapojenými do konference byly Československo, Belgie, Francie, Řecko, Nizozemí, Norsko, Polsko a Jugoslávie, později se začaly přidávat i mimoevropské země.

¹⁸ Tamtéž, s. 90–91.

¹⁹ James Patrick SEWELL, *UNESCO and World Politics. Engaging In International Relations*, Princeton 1975.

²⁰ Viz inventáře fondu Conference of Allied Ministers of Education v pařížském Archivu UNESCO <<http://atom.archives.unesco.org/conference-of-allied-ministers-of-education-fonds>> (7. 8. 2015).

²¹ K dějinám tohoto odboru viz studie Františka Hýbla, která je ovšem pouze převyprávěním dvou přednášek prof. Václava Patzaka, který v odboru pracoval. František HÝBL, *Úloha školského a osvětového odboru v Londýně v průběhu druhé světové války*, in: Karel Rýdl (ed.), *Historia magistra vitae – vita magistra historiae*. Sborník Josefa Cacha, Praha 1998, s. 87–95.

²² Národní archiv (NA), f. Předsednictvo ministerské rady – Londýn, k. 92, Sborník návrhů a doporučení (část I), Studijní oddělení pro věci školské a osvětové, Londýn 1944.

²³ Viz *After-war Educational Reconstruction. a Proposal to Men of Goodwill*, Washington D.C. 1941.

trick, žák a později spolupracovník Johna Deweyho, který v létě 1941 svolal do Ann Arbor pracovní komitét, jenž se zamýšlel nad budoucností školství a výchovy a výsledky diskuse zachytil ve zmíněné publikaci. Zasedání komitétu se zúčastnil také profesor pražské filozofické fakulty Jan Kozák, toho času v americké emigraci, a zřejmě přes něj pak vedla cesta „všeobecných zásad“ do sborníku londýnské vlády.²⁴

Zásady kladou důraz především na rovnoprávnost v přístupu ke vzdělání a na jednoznačné uznání důstojnosti každého člověka, jejíž rozvoj má být pro školu prvořadým cílem. Za druhé zdůrazňují pevné zakotvení vzdělávání ve společnosti a ve světě práce; mezi školou a společností by podle autorů neměly existovat žádné hradby, „*učení a práce má být v nejlepším souladu, aby mozek i ruka se vyvíjela*“. A za třetí se memorandum strání liberálního pojetí vzdělání jako individuálního majetku žáka a vymezuje jej jako statek, který má lidem především pomáhat lépe prospívat celku společnosti. S tím nutně souvisí i úkol státu zajistit absolventům odpovídající zaměstnání, protože bez něj by získané vědomosti a dovednosti, ale hlavně lidská důstojnost, začaly degradovat.²⁵ Ohlas tohoto humanistického, pragmatického a progresivního pojetí vzdělávání, inspirovaného Johnem Deweyem, lze nalézt i v těch textech z londýnského sborníku, které psali českoslovenští přispěvatelé.

Převážně je ale vysokoškolská kapitola vládního materiálu orientována prakticky, ba až technicky. Jde o vybrané poznámky z příspěvků spolupracovníků exilové vlády, kteří dříve většinou působili jako středoškolští profesori, anebo přednášeli přímo na vysokých školách. Tři soubory poznámek jsou publikovány anonymně, čtvrtý je dílem profesora lékařství Františka Smetánky.

Mezi nápady „anonymních“ tvůrců figuruje jednorozhodně veřejně prospěšná služba mezi střední a vysokou školou, která měla mladým lidem rozšířit obzory; případně jednorozhodně pobyt univerzitních studentů v koleji, od kterého si autor – zjevně ovlivněný anglosaským předobrazem – sliboval rozvoj smyslu pro občanskou odpovědnost a demokratičnost. Tentýž autor navrhoval zvýšit počet docentů a asistentů, aby mezi učiteli a studenty existoval bližší kontakt. Další přispěvatel doporučoval založit komisi, která by prozkoumala katalog nejpalčivějších otázek: zda nestačí pro některé obory kratší studijní doba, zda má být doktorát jedinou akademickou hodností, zda není možné kontrolovat výsledky studia častěji pomocí písemných testů a především zda není na místě přemýšlet o reformě děkanské funkce. Ta by se měla podle autorova mínění prodloužit na pět let a děkan by se měl stát skutečným hybatelem a ředitelem instituce, ne jen reprezentativní figurou.

Profesor Smetánka²⁶ se zaměřil na těsně poválečnou obnovu provozu vysokých škol a na otázky historické kontinuity Univerzity Karlovy. Do velké míry se Smetánkovy body shodují s pracovním návrhem prezidentského dekretu, který studijní oddělení připravilo pro Edvarda Beneše, a jež je také součástí sborníku. Návrh dekretu označoval Univerzitu Karlovu za jedinou pokračovatelku pražské středověké univerzity a rušil pražskou německou univerzitu i další německé vysoké školy v Československu. Zároveň stanovoval, že

²⁴ Viz úvodní poznámka k zásadám ve *Sborníku návrhů a doporučení*.

²⁵ Kilpatrickovy myšlenky z tohoto období jsou shrnuty též in: William H. KILPATRICK, *The Philosophy of the New Education*, *School and Society* 54, 1941, s. 481–484.

²⁶ František Smetánka (1888–1967) působil před válkou jako profesor lékařské fakulty univerzity v Záhřebu, zároveň se v Jugoslávii výrazně angažoval jako menšinový pracovník, byl předsedou Československého svazu v Bělehradě. Během války se zapojil do odboje, později odešel do Londýna, kde spolupracoval s československou vládou. Po návratu do Československa spoluzakládal lékařskou fakultu v Hradci Králové.

znovuotevření škol po válce se má odehrát z podnětu ministra školství. Na rozdíl od později vydaného dekretu z října 1945²⁷ se londýnský návrh mnohem více zabýval právními aspekty, když například dával pozor, aby důsledně zrušil uživatelské právo německé univerzity ke Karolinu, vyhrazoval si, že právní nároky třetích osob nebudou dotčeny a zrušoval všechna opatření dekretu odporující. V říjnu 1945 to de facto nebylo potřeba, protože dekret pouze retroaktivně popisoval věci, které se již odehrály a byl proto především symbolickým aktem.

Hodnocení londýnského návrhového sborníku je obtížné. Pracovníci studijního odboru ministerstva vnitra v něm sice nashromáždili velké množství materiálu, ale nedali mu jasnou hierarchii a už vůbec nepokročili k takovému patru uspořádanosti, které by bylo v danou chvíli potřeba – totiž ke skutečnému programovému návrhu, z něhož by bylo možné po osvobození vycházet v politické praxi. Žádnému z autorů se nepodařilo načrtnout budoucí vývoj školství z širší perspektivy. Tento obecný rozměr se editoři snažili nahradit převzetím amerického memoranda, které ovšem bylo právě především hodnotovým manifestem a jen zvýraznilo mezeru mezi tímto nejobecnějším patrem úvah o vzdělání a zcela konkrétními návrhy československých autorů – co chybělo, byla perspektiva na jednu stranu hodnotově orientovaná a na druhou stranu zasazená do konkrétní československé reality.

Struční sociální demokraté

V londýnském exilu vznikl také tzv. *Akční program sociální demokracie*, schválený v únoru 1945. Podnět k jeho sepsání dal prezident Edvard Beneš, který chtěl, aby politické strany měly podklady pro připravovaná politická jednání s komunisty v Moskvě.²⁸ Sociální demokraté ve svém textu zdůrazňovali, že „*poválečné Československo musí být vybudováno na zcela nových základech vycházejících ze socialistických zásad, čímž bude definitivně dokončeno revoluční dílo z roku 1918*“: plánovali znárodnění velkého průmyslu a bankovního sektoru, pozemkovou reformu, rozsáhlé sociální zákonodárství a úzkou spolupráci se Sovětským svazem.²⁹

Stručný odstavec věnovaný vysokým školám začínal větou o jejich očištění „*od všech živlů reakce*“ a přiblížení lidu, pod kterým se rozumělo především umožnění studia všem nadaným nezávisle na jejich sociální situaci. Zbytek textu se již zabýval dílčími otázkami, které ovšem mířily podobným směrem – ke vzdělávání občanů připravených na službu státu a společnosti. Autoři zmiňovali potřebu reformy vzdělávání budoucích státních úředníků, zejména na právnických fakultách. Vyjadřovali se pro rozvoj „*celoživotního vzdělávání*“, tedy především večerních a dálkových kurzů, které by umožnily širokým vrstvám dosud vzdáleným od vzdělávacího procesu „*dosáhnouti i nejvyšších akademických hodnot*“.

²⁷ Dekret presidenta republiky ze dne 18. října 1945 o zrušení německé university v Praze, č. 122/1945 Sb.

²⁸ Miloš KLIMES – Petr LESJUK – Irena MALÁ – Vilém PREČAN (edd.), *Cesta ke květu. Vznik lidové demokracie v Československu*, I/1, Praha 1965, tam: *Akční program londýnské skupiny příslušníků československé strany sociálně demokratické v zahraničí na uspořádání politických poměrů v osvobozené republice*, 18. 2. 1945, s. 358–366.

²⁹ P. TOMKA, *Předpoklady poválečné obnovy Československé sociální demokracie*, bakalářská práce, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2008, s. 42.

A v závěru je zmiňována i naléhavá potřeba politického vzdělávání pro co největší počet občanů, kteří se mají zapojit do řízení věcí veřejných.³⁰ Sociálnědemokratický text tak nelze považovat za komplexní program v oblasti vysokého školství, ale spíše, podobně jako v případě vládního návrhu, za sborník nápadů, protože nejnaléhavějších otázek se vůbec nedotknul.

Program domácího odboje

Tuto ambici naopak splnili autoři programu *Za svobodu. Do nové Československé republiky*.³¹ Vzešel z řad odbojářů, většinou intelektuálů, sdružených ve skupině Petiční výbor Věrní zůstaneme (PVVZ); jeho první verzi napsal středoškolský učitel, docent Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a politicky angažovaný intelektuál Josef Fischer. V době první republiky působil v Dělnické akademii, podílel se na tvorbě sociálnědemokratické programatiky a v roce 1938 koncipoval manifest *Věrní zůstaneme*.

Fischerův programový draft rozpracovaly v letech 1939 a 1940 další osobnosti PVVZ, částečně se zapojili vojáci z Obrany národa a při finální redakci měli slovo také Vladimír Krajina a další zástupci Politického ústředí. Na jaře 1941 se pod výsledek podepsaly všechny odbojové organizace sdružené v ÚVODu (Ústředním vedení odboje domácího). Vzhledem k rozsáhlému zatýkání členů PVVZ a posléze i vedení ÚVODu se ale program, který byl v nákladu tří tisíc kusů dokonce vytištěn, nepodařilo distribuovat. Nevešel tak v širší známost mimo okruh svých autorů a v odbojovém prostředí koloval jenom jeho stručný výtah, doručený také exilové vládě do Londýna.³²

PVVZ chtěl tímto programem zaplnit ideové vakuum, v němž se česká společnost po konci republiky a vzniku protektorátu ocitla. Její většinu sice spojoval odpor vůči nacistické okupaci i vůči domácím podobám kolaborace a fašismu, avšak k této negaci neexistovala žádná pozitivní protiváha. Pouhý návrat k masarykovsko-benešovskému konceptu přitom nebyl představitelný. Program *Za svobodu* tak měl poskytnout společné hodnotové východisko různým skupinám odboje i celé společnosti.

Výsledný text je určitým kompromisem, protože měl sloužit různým názorovým proudům, ale přesto je silně ovlivněn levicově kritickými východisky svých iniciátorů. Z textu promlouvá přesvědčení, že dosavadní pojetí politické demokracie i kapitalistického hospodářství selhalo, a proto je bude nutné po válce revidovat. Základem je primárně požadavek obnovy parlamentní demokracie, ale zároveň také rozsáhlé přestavby politického i hospodářského systému v duchu demokratického socialismu.³³ „*Nejdůležitějším postulátem [...] tu byl závěr, že odboji nemůže jít pouze o opakování 28. října, tj. o obnovu ČSR, ale o revoluci, protože revoluce znamená nejen určité reformy při zachování kontinuity, ale změnu podstaty, moci i struktury, změnu kvalitativní.*“³⁴ Konkrétně se jednalo o znárodnění přírodního bohatství, dolů, těžkého průmyslu a bankovního sektoru, o revizi první pozemkové reformy a zavedení zaměstnanecské samosprávy. V politické rovině autoři volali po obnove-

³⁰ M. KLIMEŠ – P. LESJUK – I. MALÁ – V. PREČAN (edd.), *Cesta ke květnu*, s. 362.

³¹ Viz jeho poválečná edice *Za svobodu do nové Československé republiky*, Praha 1945.

³² Viz P. TOMKA, *Předpoklady poválečné obnovy Československé sociální demokracie*, s. 19.

³³ Tamtéž, s. 20.

³⁴ Václav KURAL, *Vlastenci proti okupaci. Ústřední vedení odboje domácího 1940–1943*, Praha 1997, s. 30.

ní parlamentního režimu, byť počítali jen s jednokomorovým parlamentem a nepřipouštěli obnovu některých politických stran. Zároveň zdůrazňovali nutnost respektovat základní občanská práva a svobody.³⁵

Kapitola věnovaná školství a kultuře je v programu *Za svobodu* vůbec nejpracovnější ze všech dokumentů, kterými se tato studie zabývá. Hodnotami, jež program nejvíce zdůrazňoval, byly rovnost a svoboda, jejichž rozvoj má shodně přispět k tomu, aby školství ve společnosti plnilo progresivně sociální funkci. Dosavadní systém vytvářel podle autorů ze vzdělání jen nové privilegium, cílem proto mělo být, „aby rovnoprávnost dosud formální se prohloubila v rovnoprávnost sociální a hospodářskou“ a aby se vzdělání stalo „zнову průkopníkem svobody a vzestupu pracujících vrstev“.³⁶ Zároveň ale měly školství a kultura jednoznačně dbát na individuální svobody, aby postavily hráz „masismu“ novodobých diktatur, „který se lživě vydává za socialismus, ačkoli ve skutečnosti utápí zcela protisociálně jednotlivce v beztvaré a bezmocné mase“.³⁷ K obraně proti ideologiím mělo sloužit také široce koncipované politické vzdělávání, jež mělo probíhat na všech úrovních škol a zároveň mít centrum ve vysoké škole politické.³⁸ Tento koncept samozřejmě nebyl ničím novým,³⁹ ale válka znovu ukázala jeho naléhavou potřebu, jak se ukazovalo i ve spojenec-
kých diskusích o reedukaci.

Jako konkrétní cestu k dosažení rovnoprávnosti ve vzdělání viděl program jednotnou školskou soustavu, počínaje mateřskou školou, pětiletou školou prvního stupně, čtyřletým druhým stupněm, třetím stupněm v podobě střední školy, dělicím se na obecně vzdělávací a na odborná učiliště, a školami vysokými konče. Návrh v tomto směru odpovídal koncepci profesora pražské techniky Josefa Jedličky, který své představy o přestavbě školství postupně publikoval a veřejně prosazoval v první polovině dvacátých let 20. století.⁴⁰

Vysokým školám věnoval program *Za svobodu* dva obsáhlé odstavce, v nichž byly ve velké hutnosti formulovány obecné zásady a cíle jejich budoucí reformy. Na předním místě figurovalo zrovnoprávnění v přístupu k vysokoškolskému studiu. Program kvůli tomu pamatoval na sociální zabezpečení studentů a zároveň naznačoval, že překážkou ke studiu nemá být, když schopní lidé „formálně nemají předepsané kvalifikace“.⁴¹ Narážel tak na diskusi, nakolik má být jedinou platnou vstupenkou na univerzitu maturitní vysvědčení.

Program dále předpokládal zásadní strukturální reformu vysokoškolského systému, byť ji naznačil v jediném sousloví: „sjednotit vysoké školy“. Odkazoval tak na dlouhodobou diskusi o jednotné vysoké škole, do níž měly být sloučeny univerzity i techniky, aby se veškeré vědění znovu ocitlo pod jedním institucionálním zastřešením. Jako první zdvihl myšlenku v českém prostředí filozof František Drtina v roce 1904, později ji rozvíjeli Josef Jedlička a Václav Příhoda a velmi intenzivně žila i po roce 1945, kdy se o ní uvažovalo možná

³⁵ P. TOMKA, *Předpoklady poválečné obnovy Československé sociální demokracie*, s. 20.

³⁶ *Za svobodu do nové Československé republiky*, s. 112.

³⁷ Tamtéž, s. 113.

³⁸ Tamtéž, s. 120.

³⁹ Viz k tomu například Wolfgang SANDER, *Politik in der Schule. Kleine Geschichte der politischen Bildung in Deutschland*, Marburg 2004.

⁴⁰ Viz k jeho koncepci Pavel URBAŠEK – Jiří PULEC, *Vysokoškolský vzdělávací systém v letech 1945–1969*, Olomouc 2012, s. 47–48.

⁴¹ *Za svobodu do nové Československé republiky*, s. 118.

nejvážněji. Komunistická strana ji po roce 1948 naopak opustila, protože preferovala malé decentralizované instituce.⁴²

Jednotná škola předpokládala také jednotné řízení od mateřinek až po univerzity, které program plánoval plně soustředit pod ministerstvo školství. V souvislosti s tímto ožehavým tématem se autoři dotkli i dlouhotrvajících sporů o vysokoškolskou autonomii. Otevřeně formulovali, že „*stará privilegia, shrnovaná pod jménem akademické svobody, se namnoze přežila*“ a předpovídali, že „*svoboda vysokých škol bude po této stránce napříště včleněna do demokratického společenského řádu*“,⁴³ což s ohledem na prvorepublikové diskuse o autonomii vysokých škol šlo jen stěží vykládat jinak než tak, že vysoké školy se budou muset smířit s větší kontrolou ze strany ministerstva.

Na druhou stranu ale měla být jednoznačně garantována svoboda výuky a výzkumu i prohlouben vědecký základ škol, který měl být také náležitě finančně podpořen. Program zároveň jednoznačně stvrzoval, že vysoké školy mají dvojitou vzdělávací funkci: jednak připravovat k praktickým povoláním (s tím souvisel i plán zřídit na univerzitě pedagogickou fakultu), jednak vybírat a vychovávat budoucí vědecké pracovníky.

Vzhledem k omezeným možnostem, v nichž mohl odboj v protektorátu pracovat, je pozoruhodné, jak kvalitní program se jeho reprezentantům podařilo připravit. Jednalo se o dlouhodobý politický program, z něž by bylo možné odvodit řadu zcela konkrétních reforem a – byť s nutnými kompromisy, které přináší politické vyjednávání – komplexní reformu vysokého školství. Program zřetelně vycházel z dosavadních diskusí, ale zároveň je dotahoval mnohem dál a je velkou otázkou, jak silně by se promítl do poválečných diskusí, kdyby jeho autoři nebyli zatčeni a později zavražděni.

Studenti doma a v exilu

Pokud bychom hledali studentský program z doby války, můžeme se obrátit ke dvěma skupinám. Jako oficiální pokračovatel studentských organizací z první republiky se profileoval, a také tak byl československou exilovou vládou vnímán, Ústřední svaz československých studentů v Londýně. Tvořili jej studenti, kteří odešli do exilu především proto, aby se zapojili do bojových jednotek exilové československé armády, avšak záhy se začali organizovat také jako studenti. Na první výročí 17. listopadu, tedy v roce 1940, obnovili většinou bývalí funkcionáři studentských organizací centrální svaz. Následujícího roku se s podporou londýnské vlády vrhli do organizační, diplomatické a propagační aktivity, na jejímž konci stálo vyhlášení a celosvětové uznání 17. listopadu za Mezinárodní den studentů. S kanceláří v Londýně a finančními zdroji od vlády mohli vyvíjet bohatou činnost, která se soustředila především na propagaci Československa a připomínání jeho obětí, zvláště těch studentských, dokumentaci perzekuce studentů nacisty po celé Evropě, na mezinárodní spolupráci mezi studenty a jejich organizacemi, zajištění studia pro československé mediky na britských univerzitách a vydávání časopisů pro studenty bojující na frontách. Na promýšlení poválečné reformy vysokých škol se svaz soustředil spíše okrajově. V Archivu

⁴² Více k tématu jednotné vysoké školy viz P. URBÁŠEK – J. PULEC, *Vysokoškolský vzdělávací systém v letech 1945–1969*, s. 46–54.

⁴³ *Za svobodu do nové Československé republiky*, s. 119.

Univerzity Karlovy se dochovaly odpovědi československých studentů, navštěvujících britské školy, na dotazník studentského svazu, který tímto způsobem sbíral podklady pro své další přemýšlení o reformě československého školství. Jde však o malý soubor a není zřejmé, zda na jeho základě opravdu vznikla nějaká vážnější analýza.⁴⁴ Jediným komplexnějším materiálem, který lze v archivu londýnského ÚŠČS najít, je *Návrh na obnovení Ústředního Svazu československého studentstva* z ledna 1944,⁴⁵ zabývající se jednak poválečnou podobou studentského svazu, jednak otázkami, které by měl řešit na politickém poli. Jednalo se přitom spíše o „staré“ studentské požadavky jako dostatečnou sociální podporu, zdravotní služby, dobudování kolejí a menz, reformu studia atd., tedy nikoliv o dalekosáhlé proměny vysokoškolského systému jako celku, ale spíše o „odborové“ požadavky hájící zájmy studentů.

Druhou skupinou, k níž lze obrátit pozornost, je Předvoj, nejsilnější odbojová organizace na konci války (mluví se až o deseti tisících lidí spojených s Předvojem), která byla složená převážně z mladých lidí, středoškoláků a potencionálních či ve studiích přerušovaných vysokoškoláků. Její členové byli ideově spojeni nejen odporem k nacistům, ale také sympatiemi k myšlenkám komunismu. V jejím jádru byli aktivní pozdější významné postavy jako filozofové Karel Kosík a Radovan Richta, podílející se zřejmě i na jeho programatické, a další osobnosti, které by se byly významnými staly, kdyby je nacisté začátkem května 1945 nepopravili v terezínské Malé pevnosti – mezi nimi zakladatele a hlavu celého hnutí Karla Hiršla a jeho přátelé Václava Dobiáše a Jiřího Staňka.⁴⁶

Titův mladí lidé dokončovali v době protektorátu svá středoškolská studia a byli tak konfrontováni se snahami ministerstva školství proměnit vzdělávací systém podle představ budovatelů Nové Evropy. Ve vizi protektorátního ministra školství Emanuela Moravce byly české země součástí jihovýchodního Německa, které mělo zásobovat jihovýchodní část Evropy a Přední Asii průmyslovými výrobky – kvůli tomu měl vzrůst i průmyslový charakter školství. Mělo produkovat co nejvíce diplomovaných inženýrů, obchodních inženýrů, odborných dělníků a zčásti také zemědělských odborníků. Naproti tomu měl výrazně poklesnout podíl humanitní inteligence, které byl podle Moravce beztak z předchozího období nadbytek. Pro mnoho povolání měla zcela dostačovat střední škola, a to pokud možno střední odborná škola bez maturity.⁴⁷ Zásadní pro hospodářství spíše bylo, aby mladí lidé co nejrychleji nastoupili do praxe, což několik ročníků také v podobě totálního nasazení a práce v továrnách zažilo.

Na vysoké školy středoškoláci pomýšlet nemohli, protože jejich znovuotevření nebylo v protektorátu v plánu. Před třetím výročím jejich uzavření, které mělo původně trvat právě tři roky, dostali studenti pouze nabídku studovat na univerzitách v Říši.⁴⁸ Pro vysokoškolskou inteligenci ostatně nezbyvalo v Moravcových představách mnoho místa. Právě inteligenci považoval Moravec odpovědnou za úpadek národa. V každé době podle něj

⁴⁴ Viz AUK, f. Všestudentský archiv, kart. B368, složka 1.

⁴⁵ Tamtéž. Materiál vypracoval generální sekretář ÚŠČS Ing. Sláva Šulc.

⁴⁶ K Předvoji viz Alena WAGNEROVÁ – Vladimír JANOVIC, *Neohlížej se, zkameníš*, Praha 1968; Vojtěch MENCL – Oldřich SLÁDEK, *Dny odvahy. Z historie revoluční skupiny Předvoj*, Praha 1966; Vojtěch MENCL, *Šedesát let od vzniku Předvoje*, in: Zdeněk Kármik – Michal Kopeček (edd.), *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu 3*, Praha 2004, s. 115–134.

⁴⁷ Emanuel MORAVEC, *Nové úkoly české školy a české výchovy*, in: Týž, *O český zítřek*, Praha 1943, s. 109–117.

⁴⁸ František TEUNER, *Mladí na university. Studium v říši – okno do světa*, in: Zteč. List nové generace 1/3, 30. 10. 1942, s. 1.

představovala reakci, skupinu, která byla připravená jen na klidné časy, ale v bouřích nebyla schopna obstát. Hlavním důvodem podle Moravce bylo, že ji brzdilo právě její vzdělání, které zabraňuje v činorodosti a aktivním rozhodování. Ve svém intuitivním pojetí Moravec vzdělání zcela nezavrhoval, ale mělo podle něj podřazenou roli, poznání se mělo dát do služby víry, která „*nás nese k novým cílům, která zachraňuje život před zánikem. Musí tu být souhra vědy s vírou, ale nikdy nesmí dojít k tomu, aby víra byla podrženy vědy, aby pak motor v zabrzděném vozidle doby běžel naprázdno.*“⁴⁹ Není divu, že skutečná elita v Moravcově pojetí nemohla své schopnosti získat na žádné univerzitě; její vybraní příslušníci se museli s mimořádnými schopnostmi již narodit. Měli být génii, v nichž se ozývá sokratovský daimonion, „*kteří nám ukazují cestu i tehdy, kdy jsme v koncích se vši vědou a naučenou moudrostí [...] tam, kde věda selhává, vede genia bezpečně instinkt, tušení*“.⁵⁰

Moravcovi nechyběly dalekosáhlé vize, byť jen publicisticky přeepsané z německých zdrojů, nechyběly mu ani možnosti, jak své myšlenky šířit – chyběla mu pouze důvěryhodnost. Pro mladé lidi z odbojové skupiny Předvoj, kteří byli jeho snahám vystaveni, nestála otázka reformy školství v popředí. Primárním cílem pro ně bylo zbavit se nacismu a jeho proponentů jako právě Emanuela Moravce. V květnu 1944 nicméně v časopise *Boj mladých*, který vedl Karel Kosík, vydali takzvaný *Májový manifest*, bojový program pro dobu války, ale i plán pro dobu po vítězství. Jedna z kapitol byla věnována také otázkám studia a jeho reformy.

Sugestivně se v této kapitole ptali: „*Pro co budeme bojovat? Aby se vrátily krize a nezaměstnanost, aby studenti nedostali po ukončení studií zaměstnání, aby ve školách vládl duch úzkoprsosti, otravy a protekce, aby nám profesori přednášeli o všem možném, jen ne o tom, co potřebujeme v životě?*“ Nicméně pozitivní odpověď byla spíše jen heslovitým vymezením směru: požadovali větší zaměření na praxi, státní finanční i materiální podporu pro studenty a výběrovost vysokoškolského studia. Celý program je ostatně možné díky jeho stručnosti a heslovitosti téměř celý citovat: „*Zajištění hmotné existence: bezplatné vyučování, udržování středoškoláků a vysokoškoláků na útraty veřejných institucí, dalekosáhlé vybudování studentských kolejí, zajištění stálého zaměstnání, odpovídajícího schopnostem, plat přiměřený výkonu. [...] Radikální přebudování školství, aby odpovídalo požadavkům dneška: škola přípravou do života, nové metody, nové pomůcky, výchova v uvědomělé pracovníky, vymýcení protekce, korupce a subjektivnosti, výběrovost střední a vysoké školy, důsledná žákovská samospráva se skutečnou pravomocí, výběrové zkoušky pro přijetí na vysokou školu po válce (podrobnější plán přebudování přineseme později).*“⁵¹

Z výčtu je zřejmé, že studentští odbojáři neměli jednak zkušenosti a znalosti, jednak čas a možnosti, aby se mohli plánování věnovat více do hloubky a načrtli tak opravdu jen jakési vyjádření politických tužeb. Těmi, kdo zkušenosti, znalosti a dostatek času měli, byli univerzitní profesori, nyní na tak zvané dovolené s čekatelným, z nichž se do sepisování reformy vysokých škol pustili Miloslav Valouch a Bohuslav Havránek – ale pravděpodobně i další.

⁴⁹ Emanuel MORAVEC, *Od inteligenta k inteligenci*, in: Týž, *O český zítřek*, Praha 1943, s. 269–285.

⁵⁰ Tamtéž.

⁵¹ *Boj mladých*, květen 1944, s. 8, osobní archiv Aleny Wagnerové (kopie v držení autora).

Inženýrský marxismus Miloslava Valoucha

Programový návrh profesora ČVUT Miloslava Valoucha vznikl během války, v protektorátu, zřejmě v roce 1944 nebo na jaře 1945. Dochoval se v pozůstalosti Zdeňka Nejedlého v Masarykově ústavu a archivu Akademie věd České republiky,⁵² protože Valouch jej jako čerstvý člen KSČ poslal jen několik dní po konci války novému ministrovi školství Zdeňku Nejedlému spolu s dopisem, v němž se mu nabídl k službám.

Miloslav Valouch se narodil v roce 1903 do rodiny stejnojmenného otce, matematika, zakladatele Jednoty československých matematiků a fyziků (JČMF), středoškolského profesora a jistý čas také sekčního šéfa na ministerstvu školství. Miloslav Valouch ml. se vydal na dráhu fyzika. Když byl v roce 1926 promován na doktora Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy,⁵³ měl již za sebou tříměsíční studijní pobyt na univerzitě v Göttingen a před sebou pobyty v laboratořích v Paříži a v Berlíně, kde se věnoval studiu X-paprsků a plasticity kovů. V roce 1934 byl jmenován mimořádným profesorem na ČVUT, kde převzal vedení fyzikálního ústavu. V druhé polovině třicátých let a pak hlavně za války, když byly vysoké školy uzavřeny, se věnoval také podnikání, vedl Fyzmu, s. r. o., společnost při JČMF, vyrábějící fyzikální pomůcky pro školní výuku. V ní se taky – podle vlastních slov – prvně dostal do kontaktu s komunistou, který mu půjčoval literaturu a diskutoval s ním o politice.⁵⁴ A také začal pracovat na návrhu reformy vysokých škol, jež údajně probíral se svými kolegy matematiky profesory Františkem Vyčichlem a Eduardem Čechem. Navázal prý také kontakt s Bohuslavem Havránkem a jeho skupinou, která se reformou vysokého školství rovněž měla zabývat.⁵⁵

Valouch psal svůj reformní návrh jako dokument, který může po válce prakticky posloužit – a to jak vysokému školství, tak zřejmě i jemu samotnému. Jak již bylo zmíněno, přerodil se během války v marxistu, a tak se i úvod jeho textu nese plně v marxistickém duchu, byť s jistou příměsí inženýrského schematismu. Na prvních z celkem 56 stran se zmiňuje o tom, že s rozvojem výrobní techniky se přetvořila hospodářská struktura, jejíž nová podoba tlačí i na ty společenské struktury, neměníci se dostatečně pružně – včetně vysokých škol. Změnit se nicméně musí, protože „*formování budoucích občanů*“ je základem každého společenského řádu. Podle Valoucha přitom bude třeba radikální změna, protože většina dosavadní inteligence je dle jeho mínění koupená kapitalisty a jen reproduje jejich představu o světě. Místo ní musí nastoupit inteligence nová, která dokáže uvolnit „*svobodný lidský rozum, jenž vědecky správně myslí a jenž znovu dává člověku přesvědčení o možnosti a nutnosti ovládnutí přírody v celém jejím rozsahu*“.

Prvorepublikové vysoké školy, které měly být za tento stav spoluzodpovědné, měly podle Valoucha řadu nedostatků. Neexistovaly studijní plány, a tudíž si profesori stanovovali obsah i časový rozsah výuky podle sebe. Z toho plynula přemíra studijních povinností i přemíra vědomostních požadavků na úkor praktických zkušeností a přípravy k povolání.

⁵² Viz Masarykův ústav a archiv AV ČR, f. Nejedlý Zdeněk, veřejná činnost, k. 72 (Vysoké školy – mimo univerzity), Reorganizace vysokých škol (příloha k dopisu Miloslava Valoucha Zdeňku Nejedlému z 11. 6. 1945).

⁵³ AUK, f. Matriky Univerzity Karlovy, i. č. 6, Matrika doktorů Univerzity Karlovy VI, folio 2660, dostupná on-line z: <<http://is.cuni.cz/webapps/archiv/public/book/bo/1391711927350373/254/?lang=cs>> (7. 8. 2015).

⁵⁴ NA, f. 1261-2-18, Ústřední kulturně propagační komise ÚV KSČ 1945–1955, a. j. 259, Korespondence MŠVU s odd. ÚV KSČ 1946–1955, dopis Miloslava Valoucha Rudolfa Slánskému z 24. 4. 1951.

⁵⁵ Návrh skupiny Bohuslava Havránka se bohužel autorovi studie dosud nepodařilo najít. Je pravděpodobné, že bude uložen v jeho pozůstalosti, která však dosud nebyla archivně zpracována a badatelům není dostupná.

Rozvrh hodin byl podle Valoucha neracionální a příliš velký prostor v něm dostávaly přednášky na úkor cvičení, dále chyběl opravdu blízký kontakt mezi učiteli a posluchači. Také výběr posluchačů, založený na sociálních možnostech středoškoláků, byl neracionální.

Valouch zkritizoval i dosavadní podobu vědecké činnosti, jejímž základním problémem sice bylo podfinancování, ale zároveň školám vytykal ne hospodárné nakládání s prostředky, které se tříštily mezi příliš mnoho ústavů. A v jádru je podle Valoucha problém již personální, protože povolávání profesorů je subjektivní a založené na osobních vztazích.

Lékem na tyto neduhy se mělo stát důsledné plánování, větší role státu, manažerské řízení a organizační oddělení výuky a vědy. Valouch načrtl základní přehled oblastí, kterých by se organizační změny měly týkat. Hned v úvodu zdůrazňoval, že učitelům je třeba umožnit nerušenou vědeckou činnost, jasně odlišit jejich učitelské a vědecké povinnosti a těm vědeckým dát dostatečnou časovou dotaci. Pro učitelkou činnost měly na školách vzniknout „*odborné skupiny*“ (v podstatě budoucí katedry) s vedoucími jmenovanými ministrem školství na tři roky, kteří měli dohlížet na to, aby učitelé vedli výuku v souladu se studijním plánem. Vědecká činnost se měla soustředit ve „*vědeckých ústavech*“, tvořených příslušnými vědeckými pracovníky a také materiálním vybavením. V čele měl stát přednosta, dohlížející na plnění plánu vědecké práce na základě státního plánu výzkumu. Tyto dvě oddělené složky – tedy vzdělávací (katedry) a vědeckou (ústavy) navrhoval Valouch s tím, že podle jeho přesvědčení by měli být učitelé organizačně, a tedy i platově, zařazeni primárně do složky vědecké.

Obsah učiva se měl vtěsnat do tzv. studijních norem, jež měly reflektovat společenskou potřebnost probírané látky. Stanovit je měly komise složené ze zástupců ministerstva, vysokých škol, stavovských a odborových reprezentantů, jmenované pro jednotlivé obory vládou, nad nimiž měla stát Ústřední vysokoškolská komise. V podstatě se jednalo o předzvěst budoucího Státního výboru pro vysoké školy, jež od roku 1950 tuto roli státem řízeného převodníku mezi školami a vládou skutečně plnil.

V čele vysokých škol měl podle Valouchova návrhu stanout ředitel jmenovaný prezidentem na pět let, který by školu vedl v koordinaci se správním výborem, tělesem složeným ze všech vedoucích „*odborných skupin*“. Ředitel by byl zodpovědný za to, že škola vyučuje v souladu s normou, plní plán vědeckého výzkumu, nakládá hospodárně s finančními a věcnými prostředky a za její administrativu. Nakonec myslel Valouch také na zahrnutí všech kategorií učitelů do zaměstnaneckého poměru přímo na vysoké škole a v hrubých obrysech tak načrtl všechny zásadní body pozdější komunistické reformy, jíž pak ze své pozice na ministerstvu školství po roce 1948 realizoval.

Košice psané v Moskvě

Nejznámější, a v období bezprostředně po osvobození také v praktické politice nejdůležitější text vznikl za války v Moskvě.⁵⁶ Patnáctý článek Košického vládního programu, který se věnuje školství a kultuře, se do písmene shoduje s návrhem,⁵⁷ jež jako podklad pro

⁵⁶ Jeho autora není třeba na rozdíl od Miloslava Valoucha představovat. Jednak díky jeho obecné známosti, jednak díky práci Jirí KŘEŠŤAN, *Zdeněk Nejedlý. Politik a vědec v osamění*, Praha 2012.

⁵⁷ M. KLIMEŠ – P. LESJUK – I. MALÁ – V. PREČAN (edd.), *Cesta ke květnu*, s. 380–390, Původní návrh programu nové československé vlády, předložený moskevským vedením KSČ pro jednání představitelů Národní fronty Čechů a Slováků, 21. 3. 1945.

jednání předložili komunisté v březnu 1945 svým londýnským partnerům. V již tak dost konsensuálních moskevských jednáních byly pasáže o kultuře a školství, jejichž výhradním autorem byl Zdeněk Nejedlý, přijaty zcela bez výhrad. V zápise⁵⁸ z jednání mezi Londýňany a Moskvany jsou zmíněny pouze dvě poznámky: Václav Pacák navrhoval místo slova „rádio“ používat slovo „rozhlas“ a kromě péče o odborné školy chtěl zmínit také školy pokračovací; Prokop Drtina zdůraznil, že souhlasí s celou kapitolou, ale chtěl se ujistit, že v rušení německých škol se dělá rozdíl mezi těmi v českých a těmi v německých městech. Tím byla diskuse o článku ukončena. Myšlenky nastřádané v londýnském sborníku, jakkoli byly neuspořádané, se na pořad jednání nedostaly.

Text profesora moskevské státní univerzity Zdeňka Nejedlého nebyl ve vlastním smyslu slova programem, ale spíše jakousi politickou statí či přímo politickým projevem, ne nepodobným těm, které Nejedlý vysílal z Moskvy rozhlasem. V první části se v podstatě shoduje s připraveným londýnským dekretem, byť obnovu českých vysokých škol a zrušení těch německých a využití jejich majetku československými školami a kulturními institucemi předpovídal poněkud expresivnějším a rozmáčnějším stylem než strohý úřední dokument z Londýna. Na rozdíl od všech ostatních programů volal také po personální očistě mezi českými kulturními a školskými pracovníky a po odstranění těch, kteří spolupracovali s okupanty. Koho konkrétně se může očista týkat, naznačil Nejedlý již dříve ve svých moskevských člancích: „*Sotva si lze představit, že by je národ mohl strpět i nadále na jich místech [...] mezi nimi jsou zase jména ne bezvýznamná – celá řada universitních profesorů (Drachovský, Šusta, Hýsek, Vavřínek, Dominik) [...] i sám šéf opery Národního divadla Talich i desítky jiných, které také všechny ani neznáme.*“⁵⁹

S autory dalších programů se Nejedlý shodoval i v důrazu na demokratizaci školství a kultury, která měla sloužit „*ne úzké vrstvě lidí, ale lidu a národu*“. Stejně jako v programu *Za svobodu* a v programu sociální demokracie počítal i Nejedlý s dočasným odhlédnutím od předpisů, pokud se týče připuštění zájemců ke studiu. V Košickém programu se hovořilo o přijímání „*na podkladě prokázané schopnosti, bez ohledu na formálnosti*“, v dřívějších Nejedlého textech explicitněji o tom, že je třeba vytvořit novou vzdělanou generaci „*stůj co stůj, i za cenu obětování tzv. zákonných předpisů. To nebude chvíle na potýkání s paragrafy.*“⁶⁰

V druhé části se Nejedlý dostává ke stěžejní části svého plánu – zdůraznění nové orientace školství a kultury na slovanství a především na Sovětský svaz. Počítá s proměnou vzdělávacího kurikula i orientace vědeckých ústavů, zmiňuje opravu učebnic a odstranění všeho antisovětského z jejich obsahu, plánuje plošné zavedení výuky ruštiny a zřízení nových profesorských stolic na univerzitách: sovětských dějin, sovětské ekonomiky a sovětského práva.

⁵⁸ Tamtéž, s. 423, Zápis ze schůze zástupců tří socialistických stran a zástupce strany lidové o návrhu vládního programu první vlády Národní fronty Čechů a Slováků, 24. 3. 1945.

⁵⁹ Zdeněk NEJEDLÝ, *Naše nejbližší kulturní úkoly*, in: Týž, *Moskevské stati*, Praha 1946, s. 28 (text z Československých listů 2/11, 15. 6. 1944).

⁶⁰ Tamtéž, s. 29.

Závěr

Že největší relevanci získal v prvních letech po válce právě Nejedlého spisek samozřejmě nesouvisí s jeho propracovaností či kvalitou. Nejedlého koncepce se prosadila díky mocenské konstelaci, do níž je nutné započítat i neschopnost londýnského exilu připravit k moskevské vizi důstojnou protiváhu. Pozice autorů londýnského programu jistě nebyla jednoduchá. Jak upozorňuje Doubravka Olšáková,⁶¹ londýnský exil byl značně limitován nutností dosáhnout kompromisu přijatelného pro všechny politické strany, všechny ministry a všechny reprezentace odborníků a učitelů. Naproti tomu v Moskvě soliterně pracující Zdeněk Nejedlý nemusel svůj návrh vybojovávat v žádné diskusi, nebyl vystaven žádným zájmovým tlakům a lobby a zároveň mohl zůstat obecný a řadu detailů přenechat na pozdější čas.

Londýnský programový dokument přitom ale také do přílišných podrobností nezabíhal. Byl psán jako vládní podklad, v podstatě tedy jako dokument pro úřední a správní účely a omezoval se na praktické, těsně poválečné záležitosti. S moskevským programem měl společnou orientaci na tři základní oblasti: denacifikaci, demokratizaci a degermanizaci a významněji se lišil pouze v jediné věci: nenabízel explicitně žádnou zahraničněpolitickou kulturní orientaci, na rozdíl od prosovětsky zaměřeného Nejedlého. Různé materiály v londýnském sborníku se sice inspirovaly britskými a americkými vzory, ale k tradici jejich školských systémů se výslovně nehlásily. Londýnský technicky orientovaný program tak zůstává v jakémsi kulturním a hodnotovém vzduchoprázdnu, které neobstálo tváří v tvář prosovětské jednoznačnosti Zdeňka Nejedlého.⁶²

Vůbec nejpropracovanějším a nejkonzistentnějším programem byl odbojový text *Za svobodu*. Na rozdíl od londýnských technických poznámek i od Nejedlého rozmáchlého vyprávění skutečně představoval svébytnou a celistvou vizi budoucí podoby vzdělávání. Vycházel z dosavadních diskusí o vysokém školství a shrnoval je do levicově progresivní představy, která jednak podporovala demokratizaci a hluboké strukturální reformy, jednak se jednoznačně stavěla proti zasahování do svobody vědy i výuky. Specifikou programu byla také jeho pozitivnost, kdy se jen minimálně vymezoval vůči „starému“ systému i vůči německému a maďarskému školství a koncentroval se na budování vlastní představy budoucnosti. Ne ve všech ohledech ji dostatečně konkretizoval. Omezení vysokoškolské autonomie formuloval jen velmi obecně, a stejně jako otázku zpřístupnění vysokých škol lidem bez předepsané kvalifikace ji nerozváděl do praktických detailů. Jako základní načrtnutí linie, které bylo určeno pro detailní rozpracování, byl však více než dostatečný. V letech 1945 a 1946 byl ve dvou vydáních zveřejněn a mohl tak ovlivňovat poválečnou politickou debatu, nicméně jeho podněty zůstaly vzhledem k mocenské změně v roce 1948 oslyšeny.

Všechny programy, kterým se tato studia věnovala, se shodovaly v základním směru úvah o budoucnosti vysokého školství. Podporovaly otevření vysokých škol širokým vrstvám obyvatel, pro což byly ochotné obětovat i maturitu jako nezbytný předpoklad vysokoškolského studia. Zásadně se také shodovaly v tom, že vzdělávání a věda nemají být

⁶¹ Viz Doubravka OLŠÁKOVÁ, *The Differences between Two Concepts of Science and Public Education as Prepared for Post-War Czechoslovakia in London and Moscow*, Konferenční příspěvek na British-Czech-Slovak Historians' Forum conference, 6.–7. 7. 2013 (rukopis).

⁶² Tamtéž.

samoučelem a že nemají být jen k užtku jednotlivce, ale že by primárně měly sloužit společnosti jako celku. Tomu odpovídal také důraz na politické vzdělávání, který se opět shodně vyskytoval ve většině programů. V těchto oblastech se české programy shodovaly nejen mezi sebou navzájem, ale také s úvahami, jež byly ve stejné době dominantní ve Velké Británii, Francii a USA.

Odlišnosti mezi programy se koncentrovaly především kolem osy, výstižně shrnuté v úvodu zmiňovaným britským profesorem E. R. Doddssem. V projevu z dubna 1943 procky předpovídal, že „*po této válce bude hlavním problémem vyššího školství po celém světě smíření akademických svobod s veřejnou službou, a smíření individuálních kulturních a ekonomických zájmů s potřebami společnosti. Věřím, že obě strany této antiteze představují zásadní požadavky lidského ducha, a že jednostranné řešení, které upřednostňuje jedno řešení nad druhým, není vůbec žádným řešením.*“⁶³

Mezi českými programy převažovaly ty vychýlené právě ve prospěch veřejné služby. Výjimku představoval jedině odbojový program *Za svobodu*, explicitně a opakovaně zdůrazňující význam akademických svobod i individuální svobody učitelů a studentů a varující před nebezpečím nových diktatur.

Relevantní alternativa, která by zdůrazňovala elitní postavení vysokého školství či přinejmenším univerzit a hájila jistou aristokratičnost vzdělávání, jak ji v poválečném Německu formuloval Karl Jaspers, v českém prostředí během války ani po ní nevznikla. Nezakořenily ani představy Emanuela Moravce, jejichž životnost byla omezena přítomností německých ozbrojených sil – byť by stálo za prozkoumání, nakolik upřednostňování odborného školství a despekt k intelektuálním elitám aktivistickými protektorátními politiky zanechalo v české společnosti stopu a nakolik měly podobné tendence komunistů díky tomu lépe připravenou půdu.

Po osvobození v roce 1945 se diskuse o reformě vzdělávacího systému otevřela naplno a zřejmě by trvala několik dalších let, kdyby nebyla přerušena únorovým převzetím moci KSČ. Poválečná diskuse se přitom nezrodila z ničeho nic, ukryta v šuplících existovala už za války.

JAKUB JAREŠ

Programme für die Schublade? Nachdenken über Reformen der tschechoslowakischen Hochschulen während des zweiten Weltkriegs

ZUSAMMENFASSUNG

Die Zeit des zweiten Weltkriegs wird in der Universitätsgeschichte zumeist aus der Perspektive der politischen Geschichte geschildert, also als Zeit der erzwungenen Schließung der Hochschulen und der politischen wie rassischen Verfolgung der Studenten und Lehrer. Doch gab es auch in dieser Zeit den wissenschaftlichen Betrieb, und gleichzeitig dachte man, möglicherweise auch dank der Zäsur im Schulbetrieb, intensiv über die Zukunft des Hochschulwesens nach Kriegsende nach. Dank diesem Umstand wurden im Protektorat wie im Exil zahlreiche programmatische Dokumente abgefasst, die entweder ausschließlich oder teilweise Reformen

⁶³ Eric Robertson DODDS, *Talk on German Universities*, 13. 4. 1943, citováno dle David G. PHILLIPS, *The British and University Reform Policy in Germany 1945–1949*, s. 48.

des Hochschulwesens vorsahen. Der Beitrag befasst sich mit den bedeutendsten Reformvorschlägen, indem diese zunächst detailliert beschrieben und schließlich miteinander verglichen werden.

Die Londoner Exilregierung bereitete mittels des Studienreferats beim Innenministerium einen Sammelband von Vorschlägen und Empfehlungen zu einer Bildungsreform vor. Dabei handelte es sich jedoch tatsächlich nur um einen Sammelband von Unterlagen amtlichen Charakters, zu einer gründlicher erarbeiteten Vorstellung war die Regierung nicht gekommen. Eine solche hingegen bot ein komplexes politisches Programm mit dem Titel *Für Freiheit. In eine neue Tschechoslowakei*, das die Vertreter des einheimischen Widerstands im Protektorat erarbeitet hatten. Im Bereich des Hochschulwesens knüpfte es an die sozialdemokratische Vorkriegsprogrammatik an, bei der man es freilich nicht bewenden ließ, sondern auch so heiße Themen berührte wie beispielsweise die Autonomie der Hochschulen. Es handelt sich um das überhaupt am besten erarbeitete Programm, das während des Krieges entstand, doch hatte es angesichts der Verhaftung und Hinrichtung seiner Verfasser nur begrenzte Wirkung. Eine eigene programmatische These erarbeitete auch die Sozialdemokratie im Londoner Exil, doch widmete sie sich den Hochschulen lediglich am Rande. Reformen des Schulwesens wurden teilweise auch von studentischen Funktionären im Londoner Exil berührt, deren Gedanken im Vergleich mit den übrigen Programmen am konservativsten sind. Radikal sind demgegenüber Thesen der jugendlichen Widerstandsgruppe „Předvoj“ (Vorhut), der aber tiefere Kenntnisse der Problematik fehlten, so dass es sich hierbei eher um einen Katalog der Sehnsüchte zukünftiger Hochschulüler handelte. Der Beitrag behandelt abschließend zwei individuell vorbereitete Texte der Professoren Miloslav Valouch und Zdeněk Nejedlý, die beide nach 1948 zu den hauptsächlichen Weichenstellern der kommunistischen Reform des Hochschulwesens zählten.

Von allen Dokumenten (mit Ausnahme jenes der Studenten in London) kann gesagt werden, dass sie mit einem gründlichen Umbau des Hochschulsystems rechneten und ihn aus ganz ähnlichen Perspektiven betrachteten. In ihrem Zentrum stand sowohl der Plan der Entgermanisierung und Entnazifizierung der Schulen (Schließung deutscher Schulen, Säuberungen) als auch Überlegungen darüber, wie man einer möglichst großen Zahl von jungen Menschen ein Studium ermöglichen kann, insbesondere all jenen, denen die Hochschulen aus sozialen Gründen bislang verwehrt geblieben waren, sowie die Frage, wie man die Unabhängigkeit der Hochschulen aufwiegen und zugleich ihre gesellschaftliche Verantwortung und Nützlichkeit stärken kann. Die Diskussion über diese Themen wurde auch in den Jahren 1945–1948 fortgesetzt, wobei die während des Krieges entstandenen Texte den Ausgangspunkt bildeten.

Deutsche Übersetzung: Wolf B. Oerter

Jakub Jareš
Ústav dějin a archiv Univerzity Karlovy
jakub.jares@ruk.cuni.cz